

О.П. Лахно

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Україна

ВИСТУП «ІНІЦІАТИВНИКІВ» ЯК ПРОЯВ ОФІЦІЙНОЇ ОПОЗИЦІЇ В СЕРЕДОВИЩІ ВІРУЮЧИХ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН-БАПТИСТІВ У СРСР

У статті аналізуються причини появи та особливості діяльності «Ініціативної групи зі скликання надзвичайного Всесоюзного з'їзду Євангельських християн-баптистів у СРСР» як опозиційної до радянського законодавства про релігійні культи організації.

У літературі прибічників опозиції поміж віруючих євангельсько-баптистського спрямування називають по-різному: «баптисти-ініціативники», «розкольники», «прокоф'івці», «крючковці», «оргкомітетівці», «відкольники», «відокремлені» тощо. Напевно, жодне з цих визначень не дає повного розуміння сутності явища. «Розкольниками» їх називати неправомірно, оскільки в історії релігій такий термін традиційно закріплено за старообрядцями. Ми використовуємо термін «ініціативники» для позначення опозиційно налаштованих віруючих конфесії ЄХБ у період існування Ініціативної групи (1961 – лютий 1962 р.), а термін «прибічники Оргкомітету» – для періоду з лютого 1962 р. до вересня 1965 р., коли активно діяв Організаційний комітет зі скликання надзвичайного Всесоюзного з'їзду церкви ЄХБ (Оргкомітет). З вересня 1965 р. виникла нова, альтернативна до ВС ЄХБ, церковна організація – Спілка Церков ЄХБ (СЦ ЄХБ) на чолі з Радою Церков ЄХБ (РЦ ЄХБ).

Зважаючи на недослідженість порушеного питання в історіографії, основна маса матеріалів публікації базується на архівних документах. Це в основному інформаційні звіти, доповідні записки та листування уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР, інших контролюючих органів. Також нами використано документи «ініціативників» і ВР ЄХБ. Цінними стали документи, які ввійшли до 30-томного «Собрания документов Самиздата». Більшість архівних матеріалів уперше вводиться до наукового обігу.

В історіографії мало праць із означеної проблеми. Існуючі містять лише загальні дані. Необхідно назвати авторів, які першими зробили спробу аналізу архівних документів з історії релігійного руху спротиву в середовищі Євангельських християн-баптистів. Це, насамперед, Л. Алексєєва, О. Бажан, Ю. Вільховий, Л. Мітрохін. Певний інтерес до власної історії є поміж віруючих. З їх середовища виокремимо дослідників В. Домашовця, В. Заватського та Л. Коваленка.

Отже, нині є потреба у більш глибокому аналізові процесів у релігійному житті радянського суспільства післявоєнного часу. **Метою даного дослідження** є показ непокори активної частини віруючих ЄХБ радянському законодавству про релігійні культи й незаконним настановам місцевих органів влади та офіційному релігійному центру ВР ЄХБ на початку 1960-х рр.

Починаючи з 1960 р., усе більше загострюється криза, пов'язана з боротьбою не приєднаних до ВС ЄХБ релігійних громад за вплив на більшість віруючих. Таке загострення внутрішньої боротьби використали О. Прокоф'єв і Г. Крючков для того, щоб повести віруючих на боротьбу проти радянського законодавства про культи, а також проти тих віруючих, які визнають це законодавство та підкоряються йому.

1961 р. для братства ВС ЄХБ був важким: повна заборона діяльності незареєстрованих громад, сотні закритих зареєстрованих громад, масові арешти віруючих, конфіскації будинків, наданих віруючим для молитовних зібрань тощо. Лише упродовж першої половини року було зачинено 300 зареєстрованих громад ЄХБ. Навіть ВР ЄХБ визнала, що за таких темпів «навішування замків» усі громади церкви будуть зліквідовані за 2,5 – 3 рр. [1, с. 2], [2, арк. 131 зв., 174 зв.].

Отже, атеїсти «навішували замки» на двері молитовних будинків, а служителі ВР ЄХБ, поширюючи таємні інструкції та листи, «навішували замки» на уста проповідників і пересічних віруючих.

Упродовж 1959 – 1961 рр. в Україні було знято з реєстрації та заборонено діяльність 204 релігійних громад ЄХБ [3, арк. 3]. Усього ж станом на 1 січня 1962 р. на території УРСР офіційно діяло 1138 громад ЄХБ [3, арк. 1].

Уже тільки ці цифри свідчать про новий наступ держави на релігійні об'єднання в 1959 – 1961 рр. Інформаційні повідомлення уповноважених РСРК в областях УРСР того періоду переповнені даними про активізацію в громадах України руху проти політики ВР ЄХБ і відповідні каральні санкції з її боку та з боку представників РСРК на місцях. У більшості випадків навіть підозра в співпраці активу громади ЄХБ з членами Ініціативної групи призводила до відлучення значної частини віруючих від церкви за сприяння ВР ЄХБ і зняття з реєстрації релігійного об'єднання силами РСРК. Отже, між ними встановився тісний зв'язок [4, арк. 7-9], [5, арк. 37-38], [6, арк. 15-19, 89], [7, арк. 41-42, 83-85, 87-90, 174-175], [8, арк. 92-93, 99-101, 133-134], [9, арк. 1-11, 25-29, 64-65, 108-109, 210-214], [10, арк. 151-153, 181-182].

Вплив нелегальної течії на євангельсько-баптистське братство в Україні – першочергове завдання Ініціативної групи. Цьому причинами були велика чисельність українських незареєстрованих громад, активна діяльність різних євангельсько-баптистських течій у межах республіки тощо. Через два місяці після утворення Ініціативної групи до Узловської церкви приїхав з України (Сталінська, нині Донецька, обл.) О. Прокоф'єв, який одразу ж погодився працювати в складі групи, допомагав укладати перші послання, ставив власний підпис під усіма офіційними документами групи та Оргкомітету аж до свого чергового арешту в квітні 1962 р.

О. Прокоф'єв допоміг Ініціативній групі налагодити зв'язки з українськими віруючими. В Україні Г. Крючков, за його ж спогадами, найраніше відвідав громаду Харкова, де провів першу нараду «ініціативників». Тут він познайомився з майбутнім лідером українського підпілля ЄХБ Є. Якименком. Далі були неодноразові поїздки до Києва та інших українських міст [11, с. 14].

За численними усними свідченнями (як-от у випадку з Ю. Крючковим) і твердженням дослідника О. Сінічка, біля витоків організаційного створення Ініціативної групи стояли Г. Крючков і П. Якименков, обидва пресвітери Узловської незареєстрованої громади ЄХБ. За їх даними, перше звернення Ініціативної групи до ВР ЄХБ і церкви готували саме вони. Лише після того, як П. Якименкову довелося переховуватися від каральних органів (незабаром він був заарештований), виникла необхідність комусь ще, окрім Г. Крюčkова, підписати послання, що й зробив новий учасник Ініціативної групи О. Прокоф'єв (представник України) [12, с. 92-93].

Заступник старшого пресвітера ВР ЄХБ в Україні М. Мельников у листі до ВР ЄХБ від 2 травня 1962 р. про О. Прокоф'єва свідчив: «Познайомившись із ним ближче, довелося переконатися, що він мав ревність до Господа, але не за міркуваннями і не розбирався в основних принципах нашого братства... Прокоф'єв палав бажанням проповідувати, і з цією метою він часто відвідував окремі общини... У проповідях він часто виголошував твердження та погляди, несумісні з твердженнями й поглядами нашого братства. Він неодноразово їздив до Сибіру, у Норільськ. Одного разу, повернувшись із

Сибіру, він повідомив мені, що він тепер пресвітер. Я запитав його, у якій церкві. Він відповів, що ні в одній церкві і його ніхто не обирав, а що за його проханням один брат, дідусь, рукопоکлав його у пресвітери, щоб він міг здійснювати духовні треби, як-то: переломлення, хрещення» [12, с. 93].

У своїй мемуарно-публіцистичній розповіді Ю. Крючков детально згадує про умови та особливості утворення Ініціативної групи в с. Родкіно Узловського району Тульської обл. РРФСР. Зокрема, з його розповіді стає зрозумілим, що найбільшими проблемами «ініціативників» напередодні свого гучного виступу були завдання розмноження, поширення та підписання перших послань групи. І в цьому найбільше допоміг проповідник з України О. Прокоф'єв: за його сприяння Б. Здоровець з Харкова зумів віддрукувати на гектографі (т. зв. «синьці») необхідну кількість екземплярів цих документів; він узявся поширити послання на території України; він же, разом із Г. Крючковим, як уже згадувалося, погодився підписатися під зверненнями.

Коли утворилася Ініціативна група, вона в основному складалася з молодих людей. Г. Крючкову було 34 роки, пізніше приєднаному до цієї організації Г. Вінсу було 32 роки, О. Прокоф'єву було вже 45 років і він устиг побувати в ув'язненні. Інші провідні діячі групи, такі, як С. Голєв, О. Гончаров і С. Цуркан, були старшими за інших і володіли значним досвідом керівництва церковною діяльністю. Але жоден із них не очолював общину, яка входила б до ВС ЄХБ [12, с. 95].

У цілому Ініціативна група налічувала 11 осіб. Її очолювали, згідно з офіційною версією, Г. Крючков і О. Прокоф'єв [13, с. 242].

В. Заватський, провівши аналіз складу утвореної Ініціативної групи, дійшов висновку: «Рух “ініціативників” формували люди різних поколінь, об'єднані лише тим, що всі вони – нові члени офіційно зареєстрованої церкви. Тому новий статут 1960 р. викликав у них стан шоку» [14, с. 186-187], [15, с. 160, 177].

За словами самих учасників групи, з моменту виникнення ця організація не мала наміру скликати з'їзд церкви ЄХБ під своїм керівництвом. Вона хотіла лише «вдарити в набат». Служителі Ініціативної групи широко вважали, що опиняться в путях не пізніше, ніж через місяць після подання першої офіційної заяви, «але братство проснеться і ВР ЄХБ за загальної підтримки та в молитвах зможе скликати з'їзд. Церква скине іго людських постанов, ганебне ярмо буде розбите, а братство – об'єднане» [16, с. 41]. Але подальші події показали марність таких сподівань. ВР ЄХБ чітко дотримувалася розпоряджень влади і виступала проти проведення з'їзду. Лише у 1963 р. державні органи дозволили офіційному центрові церкви ЄХБ провести нараду представників зареєстрованих громад, яку після завершення почали називати 38-м з'їздом [13, с. 243-244].

Жоден з членів Ініціативної групи та лідерів Оргкомітету в майбутньому не виходив з ВС ЄХБ за власною ініціативою. Їх примусово відлучили від церкви старші пресвітери ВР ЄХБ, порушивши навіть статут, ще в 1961 – 1962 рр. [12, с. 101]. Цей факт ще раз підтверджує наше переконання, що Ініціативна група на будь-якому з етапів свого існування не ставила за мету розмежування (чи розкол) церков ЄХБ і створення власної спілки. Група лише домагалася скликання всесоюзного з'їзду.

Радянська історіографія відносила діяльність «ініціативників» до політичної. Говорячи про боротьбу в евангелізмі-баптизмі, підкреслювали, що «у даному випадку мова йде не про релігійну дискусію», адже керівництво «ініціативників» виховувало та навчало віруючих у дусі ворожого ставлення до комуністичної ідеології, радянської держави, будівництва соціалістичного суспільства [17, с. 227].

В. Домашовець особливу увагу звертає на яскраво виражену «русифікаційну лінію» ВР ЄХБ щодо віруючих України. Причини такого явища не лише в директивах комуністичного режиму, але й в особливому антиукраїнському переконанні Всесоюзної Ради [18, с. 62]. Це підтверджує хоча б той факт, що за увесь радянський період свого

існування офіційний духовний центр церкви ЄХБ не видрукував ані сторінки тексту українською мовою; зберігає таку позицію й до цього часу. Хоча фінансування українські громади здійснювали регулярно. Також винятково російською мовою проводилися всі богослужіння в зареєстрованих громадах на території України. Віруючі цих громад користувалися лише російськомовною духовною літературою. Іншою була ситуація в громадах прибічників Ініціативної групи та Оргкомітету ЄХБ: там не забороняли богослужіння українською мовою, хоровий спів, навіть україномовні Нові Заповіти й церковні співаники з нотами для хорів і без нот для загального співу [18, с. 62-63].

Отже, церковна опозиція до ВР ЄХБ на теренах України дала можливість зберегти окремі елементи національної самосвідомості та залишила віруючим право сповідувати свою релігію рідною мовою.

Перше послання Ініціативної групи [19], [20], [21] до Президії ВР ЄХБ зачитали її представники у неділю 13 серпня 1961 р. у канцелярії ВР ЄХБ та вручили в письмовій формі Я. Жидкову й О. Кареву [22, с. 5]. Цей день вважають початком організованого внутрішньоцерковного руху «ініціативників», опозиційного до ВР ЄХБ.

У згаданому документі його автори звинуватили працівників ВР ЄХБ у знищенні принципу внутрішньоцерковних рішень на з'їзді представників помісних церков; неправильній кадровій роботі, зокрема у виборі служителів церкви; запровадженні антицерковних документів – Положення та Інструктивного листа; негативному впливові на незареєстровані громади ЄХБ; викривленні інформації щодо ситуації з релігією в СРСР на міжнародному рівні [23, с. 27-28], [24, арк. 2-3].

У посланні також прозвучала думка, що церква ЄХБ вже давно розділена на два табори – зареєстровані та незареєстровані громади, а ВР ЄХБ, не будучи обраною віруючими, керуючи лише частиною євангельсько-баптистського братства (зареєстрованими громадами), не може бути духовним центром усієї церкви.

Далі Ініціативна група пропонувала змінити становище, що склалося, мирним шляхом, без конфліктів у середині братства ЄХБ. Вихід із такої ситуації група бачила лише у згоді ВР ЄХБ на скликання та проведення надзвичайного Всесоюзного з'їзду церкви. Наприкінці послання було категоричним: «...у випадку відмови з вашого боку, а також у випадку нечистих маневрів і зволікання, ми зберігаємо за собою право діяти самостійно...» [20, арк. 79], [22, с. 5].

Г. Крючков, згадуючи про день офіційного виступу проти діяльності ВР ЄХБ, зазначав, що, йдучи до канцелярії Ради 13 серпня 1961 р., представники Ініціативної групи не гадали звідти вийти. Інших «ініціативників» попередили: якщо делегація того дня не повернеться, а буде затримана органами держбезпеки, їм потрібно зачекати зо два тижні. Коли за цей час лідерів Ініціативної групи не звільнять – негайно розіслати текст послання до всіх громад ЄХБ (і зареєстрованих, і незареєстрованих) [11, с. 13].

Упродовж 10 днів, не отримавши практично жодної відповіді від ВР ЄХБ, Ініціативна група 23 серпня 1961 р. повідомила на місця про необхідність поширення між віруючими попередньо підготовленого та розвезеного по містах «Першого послання до всієї церкви ЄХБ». Це послання пояснювало стан справ у братстві, причини відступлення служителів ВР ЄХБ і заходи з виправлення ситуації. З-поміж заходів: піст, молитва та загальні клопотання перед урядом про з'їзд церкви ЄХБ. По суті, перше послання до церкви майже ідентичне до першого послання Всесоюзній Раді [21], [25, с. 4-9], [26].

Того ж дня, 23 серпня, Ініціативна група звернулася до центральних органів влади. Це було здійснено згідно з чинним законодавством, оскільки Конституція і «Положення про релігійні культури» дозволяли проводити з'їзди релігійних діячів після попередньої інформації про це урядових органів. У своїй заяві міністрові внутрішніх справ і Голові РМ СРСР Ініціативна група в особі Г. Крюčkova та О. Прокоф'єва просила дати дозвіл на скликання та проведення Всесоюзного з'їзду [24, арк. 5-6], [27, арк. 203], [28].

Не отримавши відповіді на подану заяву, члени опозиційної групи повторно звернулися до уряду. У зверненні від 11 жовтня 1961 року вони, покликаючись на численні клопотання помісних церков, знову просять офіційно дозволити проведення з'їзду представників усіх громад ЄХБ, зазначивши, що «у випадку відмови ми знімаємо з себе відповідальність за пов'язані з цим наслідки» [29, с. 203-204], [30].

На друге звернення «ініціативників» до органів державної влади РСРК дала офіційну відповідь на ім'я Г. Крючкова: «РСРК при РМ СРСР просить Вас і Прокоф'єва О.Ф. прийти до Ради до П.А. Задорожного з приводу питання, згаданого у Вашій заяві від 11 жовтня 1961 р.» [24, арк. 6, 7]. 27 жовтня Г. Крючков та О. Прокоф'єв відвідали РСРК, але, як виявилось, П. Задорожний перебував у відрадженні до 1 – 2 листопада. Потрапити на прийом до держслужбовця їм не вдалося, про що вони письмово повідомили Раду в листі від 29 жовтня [24, арк. 13-13 зв.].

Утретє Ініціативна група апелювала до органів радянської влади 29 жовтня 1961 р. Тепер уже – до РСРК при РМ СРСР, з констатацією великого резонансу на звернення Ініціативної групи до церков ЄХБ [31, арк. 204], [32].

13 листопада 1961 р. Г. Крючкова і О. Прокоф'єва знову запросили до РСРК для розмови з будь-яким відповідальним працівником Ради [24, арк. 12]. Але цього року зустрітися з представниками державної влади лідерам групи так і не вдалося.

Таким чином, члени Ініціативної групи двічі, 13 і 23 серпня 1961 р., зверталися до ВР ЄХБ з пропозицією скликання надзвичайного Всесоюзного з'їзду представників церков ЄХБ. З'їзд мав би прийняти рішення з виправлення допущених помилок і нормалізації становища в братстві. Проте цю пропозицію не прийняли, і члени групи вирішили діяти самостійно. Вони поширювали послання критичного змісту, звернувшись безпосередньо до братства (зареєстрованих і незареєстрованих громад) [33, с. 13-14].

Відкритий виступ Ініціативної групи поміж віруючих мав ефект вибуху. Швидко створювалися нелегальні угруповання незадоволених ВР ЄХБ, які очолювали зняті з реєстрації пресвітери та проповідники. В областях і представники ВР ЄХБ, і уповноважені РСРК розгубилися. Вони не чекали такого розвитку подій. ВР ЄХБ виключала цілі громади віруючих з лав ВС ЄХБ, потім уповноважені РСРК знімали їх з реєстрації, тим самим забороняючи релігійну діяльність. Усі виключені відразу ж гуртувалися навколо Ініціативної групи. За даними зарубіжних дослідників, майже половина членів громад уже на початку 1960-х рр. перейшла до опозиції [34, с. 207].

Співпраця ВР ЄХБ зі світською владою прискорила падіння авторитету духовного центру. Одна за одною громади відмовлялися визнавати її керівництво, відлучали членів ВР ЄХБ від церкви, не хотіли разом з ними брати участь в обряді хлібопереломлення та все наполегливіше вимагали проведення з'їзду.

Про тісний зв'язок між офіційним духовним центром церкви ЄХБ і державою свідчить ціла низка моментів. Зокрема, відомий факт, що ВР ЄХБ одразу після отримання президією послання Ініціативної групи від 13 серпня 1961 р. інформувала про це РСРК, надіславши заяву «ініціативників» [24, арк. 1-3]. Тут простежується пряма підзвітність церковного керівництва державним органам влади.

Отже, значна частина віруючих, відгукуючись на заклик Ініціативної групи, порушила клопотання перед органами радянської влади з приводу скликання з'їзду. Активність клопотальників пояснюється масовим закриттям молитовних будинків, ліквідацією релігійних громад (шляхом зняття з реєстрації та заборони нелегальної релігійної діяльності), давністю останнього з'їзду ЄХБ (минуло 35 років). До центральних органів влади пішов потік заяв віруючих про необхідність з'їзду, найбільше – від громад ЄХБ з України [35], [36].

Як бачимо, вперше критику спрямували не лише проти московських лідерів євангельсько-баптистського руху, але й проти керівників громад, котрі приймали антиєвангельські документи як керівництво до дії. Тому заклики до всіх церков були,

насамперед, закликами до загального оновлення й нового освячення церковного життя. Ініціативна група розсилала все нові та нові листи, сповнені гаслами «перетворення», «освячення», «церковної реформи», «зміни керівництва» і, найголовніше, скликання «всенародного з'їзду представників усіх церков». У посланнях підкреслено необхідність дійсного повного відокремлення церкви від держави. А для початку церкву ЄХБ закликали відокремитися першою від держави та повернутися до своїх власних історичних коренів.

Разом з тим «ініціативники» реалізовували свою мету не завжди правильно. І ВР ЄХБ, й Ініціативна група постійно порушували свої ж віросповідні принципи. Усі відлучення від церкви проводили без відома помісних церков, до яких належали відлучені. Цим Ініціативна група перекреслила один з основних принципів євангельсько-баптистського братства: навіть вищий орган – з'їзд представників помісних церков – не мав права приймати в члени церкви або відлучати від неї. Таким правом володіли винятково помісні церкви. Цей факт у подальшому жваво використовуватимуть ВР ЄХБ й атеїсти для критики «ініціативників». На наш погляд, основна причина таких дій Ініціативної групи – недосвідченість та незнання порядку ведення церковних справ служителами, які взяли на себе керівництво відокремленими. Мабуть, вони вирішили, що мета виправдує будь-які засоби її досягнення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юбилейное послание всем Евангельским христианам-баптистам // Братский листок. – 1971. – № 7-8.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 4648 : Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 5. – Спр. 281 : Документы о деятельности и положении так назыв. «СЦ ЕХБ» (раскольников) за 1971 г. – Том 2.
3. ЦДАВО України. – Ф. 4648 : Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 2. – Спр. 372 : Информации и докладные записки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1962 г.
4. ЦДАВО України. – Ф. 4648 : Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 2. – Спр. 373 : Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов по Украинской ССР за 1962 г.
5. ЦДАВО України. – Ф. 4648 : Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 4. – Спр. 321 : Информационные отчеты уполномоченных Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по областям Украинской ССР за 1962 г. – Том 1.
6. ЦДАВО України. – Ф. 4648 : Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 4. – Спр. 323 : Информационные отчеты уполномоченных Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по областям Украинской ССР за 1962 г. – Том 3.
7. ЦДАВО України. – Ф. 4648 : Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 4. – Спр. 326 : Информации, докладные записки и справки, поступающие от областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР за 1962 г. – Том 1.
8. ЦДАВО України. – Ф. 4648 : Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 4. – Спр. 328 : Информации, докладные записки и справки, поступающие от областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР за 1962 г. – Том 3.
9. ЦДАВО України. – Ф. 4648 : Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 4. – Спр. 330 : Информации, докладные записки и справки, поступающие от областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР за 1962 г. – Том 5.
10. ЦДАВО України. – Ф. 4648 : Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 4. – Спр. 339 : Информационные отчеты уполномоченных Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по областям Украинской ССР за 1963 г. – Том 2.

11. Крючков Г.К. «Я с Вами! говорит Господь» / Геннадий Константинович Крючков // Вестник истины. – 1991. – № 3 – С. 4.
12. Синичкин А. От Инициативной группы к Оргкомитету / А. Синичкин // Богословие и богословское образование в современном обществе : актуальные вопросы теории и практики : сборник материалов конференции Богословского общества Евразии. – Одесса : ЕААА ; Богословское общество Евразии, 2002. – С. 86-109.
13. История Евангельских христиан-баптистов в СССР. – М. : Изд-во ВСЕХБ, 1989. – 624 с.
14. Заватский В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны / Вальтер Заватский ; [пер. с англ.]. – М. : ИЦ-Гарант, 1995. – 560 с.
15. Sawatsky W. Soviet Evangelicals since World War II / Walter Sawatsky. – Kitchener (Ontario) ; Scottdale (Pennsylvania) : Herald press, 1981. – 528 p.
16. Юбилейное послание всем Евангельским христианам-баптистам // По пути возрождения. – М. : Христианин, 1989. – С. 37-42.
17. Подоляк В.А. Особенности и социальная сущность идеологии современного баптизма : дисс. ... кандидата филос. наук : 09.00.06 / Владимир Анисимович Подоляк. – К., 1967. – 262 с.
18. Домашовець В. Український Євангельсько-Баптистський рух в його 150-літній ювілей. 1852 – 2002 / Володимир Домашовець. – Морріс Плейнс ; Луцьк : Християнське життя, 2002. – 95 с.
19. Послание Президиуму ВСЕХБ (13 августа 1961 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/scecb/1posl.htm>.
20. ЦДАВО України. – Ф. 4648 : Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 2. – Спр. 413 : Документы о деятельности и положении так называемой «СЦ ЕХБ» (раскольников) (протоколы, обращения, переписка, заявления) за 1963 г.
21. Послание I (23.08.1961 г.) [Электронный ресурс] : документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса : ЕААА, 2005. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрана.
22. Не скроем от детей наших [сборник документов] // Вестник истины. – 1979. – № 1.
23. У истоков пробуждения [сборник документов] // Вестник истины. – 1986. – № 3-4.
24. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф.Р-6991 : Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. – Оп. 4. – Спр. 124 : Материалы о так называемой «инициативной группе» по созыву чрезвычайного Всесоюзного съезда церкви евангельских христиан-баптистов «ехб» (заявление, справки, переписка) (1961 г.).
25. Науковий архів науково-дослідного просвітницького центру (НА НДПЦ) «Меморіал». – Ф. 158 : Собрание документов Самиздата. – АС №770 : I. Первое Послание к Церкви Божией Евангельских христиан-баптистов, ко всем зарегистрированным и незарегистрированным общинам, к пресвитерам, диаконам, проповедникам, служителям хоров и всем братьям и сестрам во Христе // Собрание документов Самиздата : в 30 т. – Т. 14 : Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен : RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
26. Архів «Відкритого суспільства» Центральноєвропейського університету (HU OSA). – Fonds 300 : Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85 : Samizdat Archives. – Series 9 : Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 770 : «I. Первое послание Инициативной группы (13 августа)».
27. HU OSA. – Fonds 300 : Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85 : Samizdat Archives. – Series 9 : Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 771 : «I. Заявление от 23.08.61 года».
28. НА НДПЦ «Меморіал». – Ф. 158 : Собрание документов Самиздата. – АС № 771 : I. Заявление от 23.08.1961 г. // Собрание документов Самиздата : в 30 т. – Т. 14 : Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен : RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
29. НА НДПЦ «Меморіал». – Ф. 158 : Собрание документов Самиздата. – АС № 771 : II. Заявление от 11.10.61 года // Собрание документов Самиздата : в 30 т. – Т. 14 : Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
30. HU OSA. – Fonds 300 : Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85 : Samizdat Archives. – Series 9 : Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 771 : «II. Заявление от 11.10.61 года».
31. HU OSA. – Fonds 300 : Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85 : Samizdat Archives. – Series 9 : Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 771 : «III. Совету по делам религиозных культов».

32. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158 : Собрание документов Самиздата. – АС №771 : III. Совету по делам религиозных культов // Собрание документов Самиздата : в 30 т. – Т. 14 : Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен : RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
33. Будов А.И. Религиозные иллюзии на пороге жизни: Христианские секты сегодня. Домашняя религиозная «педагогика». Верующие подростки в семье и в школе. Атеистическое воспитание: комплексный подход / Анатолий Иванович Будов. – М. : Молодая гвардия, 1980. – 111 с.
34. Чёрнер Г. Хорошего держитесь: Церкви и религиозные объединения в Российской державе, Советском Союзе и независимых государствах, возникших после его распада / Гельмут Чёрнер и др. (ред.-подгот.) ; Ю.А. Голубкин (пер. с нем.). – Х. : Майдан ; Фолио, 1999. – 487 с. – (Домашняя библиотека).
35. Заявление верующих г. Житомира (10.02.62) [Электронный ресурс] : Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM) : цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрана.
36. Протест от верующих г. Одесса [Электронный ресурс] : Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса : ЕААА, 2005. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM) : цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги : Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрана.

А.П. Лахно

Выступление «инициативников» как проявление официальной оппозиции в среде верующих Евангельских христиан-баптистов в СССР

В статье анализируются причины появления и особенности деятельности «Инициативной группы по созыву чрезвычайного Всесоюзного съезда Евангельских христиан-баптистов в СССР» как оппозиционной к советскому законодательству о религиозных культах организации.

O.P. Lakhno

Appearance of «Initiatives» as Display of Official Opposition in the Environment of the Believing Evangelic Christians-Baptists in USSR

In the article the reasons of appearance and features of activity of the “Initiative group from convocation of extraordinary All-union convention Evangelic Christians-Baptists in USSR” as opposition to the soviet legislation about the religious cults of organization are analysed.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2009.